

УДК 001:94(470+477+485)«17»

Ткачук П.П.

<https://orcid.org/0000-0002-7190-7887>

Паршин І.Л.

<https://orcid.org/0000-0003-0554-1335>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.39.2023.214-219>

ВЕЛИКА ПІВНІЧНА ВІЙНА: НОВИЙ ПОГЛЯД

Войтович Л. (2022). Велика Північна війна (1700–1721). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 370 с.

Північна війна в українській історіографії, насамперед асоціюється із постатями гетьманів Івана Мазепи, Пилипа Орлика, кошового отамана Костя Гордієнка, Полтавською трагедією та поступовою втратою незалежності, інкорпорацією до складу новоствореної імперії Романових. Ці справедливі оцінки, однак, дещо применшують загальне тло епохи, на якому розгорталися важливі для історії тогочасної Центрально-Східної Європи події. Пропоноване видання містить надзвичайно широкий огляд складних воєнно-політичних процесів, внаслідок розгортання яких змінилися регіональні лідери, а нещодавно сформована напівазійська держава чи не вперше отримала змогу безпосередньо втрутитись у європейську політику. Цією нагодою вона, зловживаючи, користується й досі, на горі своїм українським сусідам, що знову пізнають варварську натуру «старших братів».

Леонтій Вікторович Войтович (1951–2023) – доктор історичних наук, професор, відомий дослідник середньовічної історії, історії Русі, знавець генеалогії княжих і королівських династій Європи, спеціаліст з військової справи. Очевидно, інтерес до не зовсім медієвістичної тематики став наслідком роботи над

Ткачук Павло Петрович, доктор історичних наук, професор, Заслужений діяч освіти України, начальник Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Паршин Ілля Леонтійович, кандидат історичних наук, завідувач відділу історії середніх віків, Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, м. Львів.

© Ткачук П.П., Паршин І.Л., 2023

надзвичайно докладним виданням – «Історією війн та військового мистецтва». У другому томі Л. Войтович (співавтор – Віктор Голубко) присвятив Північній війні багато уваги, вважаючи цей тривалий конфлікт визначальним і таким, що вплинув на наступну військову історію на Сході Європи. Не дивно, що у нього сформувалась ідея окремих публікацій, частково виданих у вигляді статей для наукових журналів, але підсумованих в окремій монографії. «Велика Північна війна» стала останнім великим дослідженням Леонтія Вікторовича. Тяжка хвороба обірвала його життя і не дала змоги реалізувати інші задуми.

Роботи Л. Войтовича відрізняються своєрідним почерком: використанням чималої кількості наукової літератури, аналізом та верифікацією джерел, розумінням українського минулого крізь ширшу призму загальноєвропейських подій. Усі ці прикметні риси добре простежуються у рецензованій праці, ґрунтовній, інформативній і цікавій для прочитання. Уже з самої кількості невеликих розділів (загалом їх 54) можна зрозуміти бажання дослідника охопити усі можливі вияви Північної війни. Розмір таких структурних одиниць не перевищує 10-11 сторінок, а більшість частин зазвичай мають по 3-4 сторінки тексту. Дивна, на перший погляд, структура при докладнішому прочитанні, стає цілком логічною. Кожна частинка насичена інформацією. Щоби навіть підготовлений читач не розгубився у цілому «морі» імен козацької старшинської еліти, командирів, генералів, політичних та церковних діячів, дипломатів, відомості про них подані дозовано – невеликими порціями. Опис основних подій доповнено короткими біографіями, портретами (зазначаємо якісний кольоровий друк), ґрунтовною історіографією окремих проблем. Усе це створює справжню інформаційну мозаїку, яка потребує вдумливого ознайомлення. До того ж, потрібно зважати на географію Північної війни, яка торкнулася не лише Балтії чи українських земель, а й Башкирії, Поволжя, земель Священної Римської імперії німецької нації, Османської імперії тощо.

Перші розділи містять опис причин та військових сил основних учасників Північної війни (С. 12–89). Напевно, цей матеріал найбільш цікавий з точки зору історії дипломатії та військової справи. XVIII ст. було часом тріумфу невеликих професійних армій, які в руках досвідчених командувачів ставали непереможними.

Основна увага у книзі приділена формуванню та особливостям комплектування шведського війська (С. 83–89), яке разом із військово-морськими силами надавало королю Карлу XII чималі переваги. Водночас не оминув увагою автор і трансформації московських армій, які під впливом європейських векторів царя Петра I почали перетворюватися на керовану професійну силу (С. 36–49). Особлива увага звернена також на склад українського козацького війська (С. 50–79), де особливо вражають короткі біографічні відомості про багатьох представників старшини із докладною історіографією.

У наступних розділах (С. 90–178) мова йде про першу частину воєнних дій, в яких перевага перебувала на стороні Шведського королівства. Один із найбільших описів належить битві під Нарвою (С. 104–118). Л. Войтович справедливо вказав на тактичний план Петра I – швидко оволодіти містом, а потім вести перемовини із шведськими супротивниками. Цей маневр добре зарекомендував себе після азовської кампанії, тож цар мав на меті його повторити. Проте безініціативність вищого офіцерського корпусу московського війська, погана система управління і полководський хист шведського короля спричинили величезну катастрофу. Армія Петра I втратила чи не всю артилерію, 8 тис. вбитими та зниклими безвісти. На певний час царя припинили сприймати як серйозного супротивника.

Наступні огляди присвячені розгрому саксонського правителя Августа II Сильного (С. 185–191) та ваганням у антишведському таборі. Рекрутські заходи, до яких вдався московський цар, спричинили повстання у Башкирії, Астрахані та деяких інших московських регіонах (С. 179–182), які відволікли на себе частину уваги та боєздатних сил Петра I. Водночас, вирішення польського питання супроводжується розлогими українськими сюжетами. Поразки московського правителя спричинили вагання серед козацької еліти, насамперед гетьмана Івана Мазепи. Вдалим є припущення Л. Войтовича, що саме гетьман ознайомив старшину із текстом Гадяцької угоди 1658 р. для того, щоб повернути вектор політики до шведсько-польської сторони (після розбиття Августа II претендентом на польський престол став Станіслав Лещинський) (С. 200–203). Сам І. Мазепа мав інформацію про

можливу почесну відставку та заміну його на іноземних аристократів чи московських дворян, тож прагнув перемовин із шведським королем (С. 200). Водночас, антипольські настрої серед козацької старшини домінували, змінити їх можна було лише внаслідок союзу зі Швецією, якого усе ще не було. З цієї причини донос на гетьмана І. Мазепу на тлі Булавінського бунту на Дону та виступів у Башкирії не був сприйнятий московською владою (С. 211–224), оскільки для його визнання бракувало доказів.

Оригінальним сюжетом у книзі став опис битви під Головчином 14 липня 1708 р., на яку в українській історіографії Північної війни звертали мало уваги. Шведська армія розбила московське військо, яке відступило до Могильова. Л. Войтович акцентував на використанні тактики «випаленої землі», до якої вдавалися царські сили (С. 233). Спалено було цілі міста, шлях на Москву був ускладнений, і саме тому Карл XII вирішив повернути армію на українські землі. У радянській історіографії царські заходи щодо руйнування міст та розорення цілих земель виправдовували тим, що «населення, ненавидячи загарбників, не хотіло залишити ворогові не тільки харчів, а навіть будівель» (С. 233). Тактика, яку використовують росіяни навіть при веденні сучасних війн.

Л. Войтович доводить, що союзної угоди між І. Мазепою та королем Карлом XII не існувало до жовтня 1708 р., і навіть тоді козацький гетьман вагався. Із цього приводу автор справедливо писав: «Маючи гіркий досвід попередників у надзвичайно складних умовах і уже у поважному віці, коли рішення даються важко, він не зміг підготувати суспільство, в першу чергу козацтво, до реалізації цієї ідеї і використання сприятливої кон'юктури. Він показував старшині, яка підштовхнула його до рішучих дій, універсали короля Станіслава та листи його сподвижників, виправдовуючи свою нерішучість. Саме гетьманська нерішучість і збила з пантелику ту козацьку еліту, яка готова була боротися за козацьку державу» (С. 239–240).

Однак справедливо також визнати услід за автором, що проекти окремого українського князівства, яке обіцяв йому Станіслав Лещинський, ніколи не стали би реальністю. Так само гетьман знав, що у разі перемоги московських військ (а у боях під Раєвкою та під Лісним шведи зазнали кількох відчутних поразок)

Гетьманщина втратить рештки автономії. Союз із Карлом XII став останнім шансом для повного відродження незалежності України (С. 246). Проте відкритий виступ на боці шведів коштував дорого – у відповідь московські війська розорили Батурин. Новим гетьманом було обрано Івана Скоропадського, українськими землями прокотилася хвиля дезінформації та наклепів на І. Мазепу. Його звинувачували у підтримці звірств шведів, переході до унії тощо. Окрім 5 тис. козаків, що були при І. Мазепі, він більше не зміг привести допомоги Карлу XII (С. 247–249). Приєднання січовиків на чолі із Костем Гордієнком стало важливим символічним актом, але у протистоянні із московським військом не надало відчутної допомоги (С. 253–256). Абстрагуючись від аналізованої монографії, зазначаємо також традиційні методи сучасної російської пропаганди – викривлення реальності, нівелювання людських якостей ворогів, активне використання в агітації вірного Москві православного духовенства.

Передвісником катастрофи для Карла XII стала облога Полтави. Шведські міста не змогли взяти місто, зазнали втрат, а головне – не отримали належної ресурсної бази для продовження кампанії. Варто погодитися із Л. Войтовичем, що Полтавська битва була програна біля стін Полтави, а не на полі бою армії Петра І. Однак цю перемогу не слід глорифікувати услід за російською історіографією. На тлі битви біля Монса у вересні 1709 р. розмах Полтавської битви був скромнішим. Вступ у війну Османської імперії продемонстрував, що шведські сили були розбиті, але коаліція Карла XII продовжувала існувати. Увійшов до неї також Пилип Орлик, відомий в Україні укладанням першої конституції, але не своїми військовими успіхами (С. 284–285). Як доводить Л. Войтович, Північна війна тривала до випадкової та незрозумілої загибелі шведського монарха, і навіть його наступники, укладаючи заздалегідь нерівноправні договори, намагалися продовжувати це протистояння (С. 327). Московське військо також зазнавало розгрому (наприклад, у Прутському поході), і перемогу Петру І надали дипломатичні успіхи й кампанія у Прибалтиці (С. 298–318).

Важливими є висновки, які зробив дослідник (С. 330–344). Московія перетворилася на імперію, яка значно модернізувала свій мілітарний потенціал й отримала важливі прибалтійські

території. Натомість, найбільше втратила Гетьманщина, що стала ареною бойових дій. Втрата автономії і, що надзвичайно важливо, еліти, яка кинулася доводити московській владі свою вірність, стали відчутними ударами на шляху до повної інкорпорації українських земель, зведення їх до звичайно провінційного статусу (С. 330). Якщо не брати до уваги короткотермінові спалахи-винятки, у цьому статусі Україна перебувала до 1991 р.

Велика Північна війна 1701–1721 рр. у дослідженні Л. Войтовича постала багатобарвним полотном, на якому у чисельних деталях не губиться загальне тло минулої епохи. Дослідження стримане, виважене, не перевантажене патріотичними настроями, демонструє об'єктивні оцінки історичних постатей, якими б не були наслідки ухвалених рішень. Монографія доводить важливість перемоги ідеї не тільки метафізичної, але й утвердженої на полі бою. Добре, що книга надрукована у такий час, коли українці знову відстоюють свою свободу, навчилися не програвати в інформаційних кампаніях, вести успішні діалоги про допомогу та підтримку вчасно і без зайвих вагань.